

Radoslava Brabcová

OHLÉDNUTÍ ZA ČESKOU BOHEMISTIKOU

Bohemistické práce v posledních pěti letech se věnují široké škále problémů mluveného i psaného jazyka, a to jak jazyka spisovného, tak dialektů. Mezi významné badatele o současném mluveném jazyce patří bezesporu *Olga Müllerová*. V r. 1994 vydala knihu *Mluvený text a jeho syntaktická výstavba*. Jako materiál jí posloužily zvukové záznamy mluvených textů českého jazyka za několik posledních desetiletí. Pro ty, kteří se už setkali s některými pracemi o mluveném jazyce, bude asi nový termin *mluvený text*, kterým autorka nahrazuje dosud užívané termíny *běžná mluva* a *běžně mluvený jazyk*. Tento terminologický problém a hledání nejvhodnějšího řešení zaměstnává už několik let ty, kteří zkoumají mluvený jazyk. Zda toto bude to nejvhodnější řešení, ukáže další vývoj. Práce patří mezi první, které se soustavněji zabývají syntaktickou stránkou mluvených projevů, a je proto zřejmé, že autorka musí řešit i základní vztah: spisovnost/nespisovnost v syntaxi mluveného jazyka (dosud se většina prací zabývajících se mluveným jazykem soustřeďovala především na otázky hláskové, tvaroslovné a lexikální).

V témže roce vydala *Olga Müllerová* s *Janou Hoffmannovou* další ze svých prací věnovaných dialogu *Kapitoly o dialogu* (Praha 1994, 96 s.). Z dřívějších připomeňme vedle statí jako např. *Otázka a odpověď v dialogu* (*Slovo a slovesnost*, 43, 1982, s. 200—212) alespoň monografii *Komunikační složky výstavby dialogického textu* (Praha 1983). Otázkám dialogu se O. Müllerová věnuje už přes třicet let a J. Hoffmannová je důkladně obeznána se světovým výzkumem v textové lingvistice. Je tedy zřejmé, že vzniklo dílo hluboce fundované, schopné přinést poučení mnohemu odborníkovi, ale protože obsahuje i mnoho konkrétních závěrů, i běžnému uživateli jazyka. Kniha přináší vedle poučení o výsledcích výzkumu dialogu ve světě (např. druhy analýzy dialogu: komunikačně-pragmatická, konverzační, etnolingvistická aj.) výklad o vztahu dialogu a monologu (dialog předpokládá účast alespoň dvou komunikantů na něm a střídání jejich komunikační aktivity) a dále výklad struktury dialogu. Základní jednotkou této struktury je replika a výpověď: replika je „souvislý úsek textu, který pronese jeden z účastníků rozhovoru“ (s. 21), výpověďí rozumějí ve shodě s dřívějšími názory zvukový úsek textu vymezený koncovou intonační ka-

denci, ale rozšiřují toto chápání i o definici výpovědi jako „relativně uzavřeného, samostatného celku významového a syntaktického“ (s. 21). V dalších částech knihy je pozornost věnována tematické výstavbě dialogu, tzv. fatické komunikaci (komunikace kontaktově orientovaná, která bývá náplní konverzace, např. počasí, zdraví). V závěru se pak čtenář může seznámit s pravidly, jak úspěšně vést dialog.

V roce 1995 vyšel dvoudílný *Akademický slovník cizích slov* (Zborník za slavistiku přinesl recenzi v čísle 52) a dílo, které se do české slovníkářské tradice také výrazně začlenilo, *Manuál lexikografie* (eds. František Čermák — Renata Blatná, Praha 1995, 283 s.). Jména autorů podílejících se na této knize patří mezi nejvýznamnější v lexikografii a lexikologii a jsou zárukou poučení o podstatných a specifických otázkách slovníkářské práce. Knihu tvoří jedenáct samostatných kapitol, doplněných podrobnou bibliografií. V úvodní kapitole J. Filipec přináší tradiční lexikografický pohled na tvoření jednojazyčného výkladového slovníku, kapitola *Metajazyk v lexikografii* R. Blatné osvětluje podstatu metajazyka v lingvistice a lexikografii zvláště a především zdůrazňuje nutnost odrazu pragmatické složky v slovníkových definicích významu. F. Čermák se v kapitole nazvané *Pragmatika a syntagmatika slovníku* věnuje především možnostem a výhledům spojeným s touto otázkou, jak sám uvedl v podtitulu své stati. Zaujme především jeho požadavek, aby výběr lexikálního materiálu byl vyváženě čerpán z celého jazyka (čímž naznačuje nutnost zrušit hranice dané spisovností) a zahrnoval mluvenou i psanou složku slovní zásoby národního jazyka. V dalších kapitolách se F. Čermák ještě věnoval počítačové lexikografii, frazeologii a překladové lexikografii. Počítačová lexikografie má před sebou jistě velkou budoucnost především vytvářením rozsáhlých korpusů, které mohou přinést nové pohledy na jazyk a stát se základem vzniku výkladového slovníku nového typu. Další z autorek, S. Machová, se dlouhodobě věnuje vytváření terminologických databank a speciálnímu odvětví lexikografie zabývajícímu se odborným názvoslovím — terminografií, jehož zvláštnost vyplývá především z nutnosti spolupráce s nelingvistickými obory. Lexikografii onomastickou přibližuje R. Šrámek, diachronní I. Němec a etymologickou E. Havlová. Na závěr je připomenuta ve výkladu Z. Sochové i práce na nářečních slovnících.

Významným teoretickým přínosem pro chápání spisovné češtiny a jazykové kultury se stalo dílo *I. Nebeské Jazyk, norma, spisovnost* (Praha 1996) právě v letech, kdy česká lingvistická veřejnost diskutovala o vztahu spisovného a nespisovného ve vyjadřování (proběhly tři významné konference, jejichž výsledky přinesly sborníky *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993* (Praha 1994), *Spisovnost a nespisovnost dnes* (Brno 1995), *K diferenciaci současného mluveného jazyka* (Ostrava 1995), P. Sgall a J. Hronek vydali knihu *Čeština bez příkras* (Praha 1992). I. Nebeská vychází ve své práci z hluboké znalosti Pražské školy a velice fundovaně rozebírá termíny spisovný jazyk, kodifikace, norma, úzus a ukazuje proměny chápání obsahu těchto terminů u našich předních lingvistů.

K řešení syntaktických problémů přispělo rozsáhlé dílo *N. Svozilové, H. Prouzové a A. Jirsově Slovesa pro praxi s podtitulem Valenční slovník nejčastějších českých sloves* (Praha 1997). Větné sémantice začali věnovat pozornost čeští lingvisté už počátkem 70. let a valenční teorii razila v české bohemistice cestu jména jako F. Daneš, Z. Hlavsa, J. Kořenský a jiní. Autorky v úvodu slovníku stručně charakterizují valenci jako „schopnost lexikální jednotky, především slovesa, vázat na sebe jiné výrazy a mj. také zakládat větné struktury“ (s. 7). Pro valenční analýzu vybraly autorky 767 nejužívanějších českých sloves a z rozsáhlého autentického materialu z psané i mluvené češtiny pak získaly valenční pozice příslušného slovesa. V heslech abecedně uspořádaných se pak můžeme poučit o významu slovesa, získáme schematickou podobu větného vzorce, explicitní podobu větného vzorce, morfologicko-syntaktickou a sémantickou analýzu obsazení valenčních pozic, to vše doloženo konkrétními příklady s výkladem. Nelze pochybovat o tom, že tato kniha patří mezi základní bohemistické příručky posledních let a slouží nejen odborníkům — teoretikům, ale bude jistě i pomocníkem pro překladatele, protože rozsahem svých informací daleko převyšuje dosavadní slovníky českého jazyka.

Šíří zájmu českých lingvistů dokazuje práce z další oblasti — stylistiky. V roce 1997 vydala *Jana Hoffmannová* knihu vyzývavě nazvanou *Stylistika a...* (Praha 1997, 200 s.). Ty tři tečky v názvu mají vést čtenáře buď k zamyšlení nad tím, co už ví o stylistice, nebo co by se chtěl dozvědět. Autorka připomíná jednotlivé obory, které se nějakým způsobem se stylistikou střeťávají, nebo mají zájem se s ní propojit (připomíná jich dvacet sedm — tolik je i kapitol této práce). Tím se knížka stává vlastně jakousi encyklopedií moderní jazykovědy, která připomíná v abecedním uspořádání jednak některé tradiční obory (sémantika, sémiotika, rétorika), jednak některé novější (konverzační analýza, feministická lingvistika, textová lingvistika, literární komunikace, naratologie, analýza diskurzu aj.). Ve svých výkladech respektuje východiska pražské funkční stylistiky a soustřeďuje se především na pojem *text* a *diskurz*.

A připomeňme ještě jednu oblast jazykového bádání, která se nedostává do popředí tak často — a to dialektologii. *Jarmila Bachmannová* vydala *Podkrkonošský slovník* (Praha 1998, 265 s.), kterým rozšířila dosud velmi chudou úrodu nářečních slovníků v české dialektologii, neboť jediným předchůdcem je *Dialektický slovník chodský F. Hrušky* z r. 1907, a je tedy zřejmé, že se od něj bude značně lišit. Autorka měla už k dispozici moderní lexikografické názory (viz zde citovaný *Manuál lexikografie*), takže materiál shromážděný v letech 1972—1983 v několika obcích na Železnobrodsku, který představoval podle autorky „celistvý lexikální soubor“ určité doby, se jí mohl stát podkladem pro vznik slovníku diferenčního. Dílo je vlastně složeno ze dvou částí: první tvoří tzv. ideografický heslář, který „má reprezentovat co nejrozsáhlejší soubor lexikální zásoby vytčené oblasti“ a zahrnuje podle autorky zhruba 25 tisíc položek (strany 17—175), druhou část pak tvoří vlastní diferenční slovník s 2200 hesel (s. 179—265).

Velkou předností slovníku je uvádění velkého množství synonym i ve frazeologii, z nichž mnohá ovšem už pronikají ze spisovného jazyka. V každém případě jde o moderní dílo, z něhož mohou čerpat i další příbuzné obory.

Uzavřenost jednotlivých oborů je už asi nenávratně pryč. Dokazuje to i kniha Jířího Krause *Rétorika v evropské kultuře* (Praha 1998, 182 s.), která navazuje na starší autorovu knihu *Rétorika v dějinách jazykové komunikace* (Praha 1981) a snaží se ukázat na obory zabývající se vztahem mezi člověkem a společností. Poukazuje na vznik a rozvoj různých disciplín, které se zabývají jazykovou komunikací (až dva a půl tisíce let zpět) a odhaluje různé chápání rétoriky v průběhu tohoto vývoje. Z disciplín, které se zabývají různými stránkami komunikování, čtenáře jistě především zaujme výklad vztahů rétoriky k disciplínám, které se zabývají argumentací, sledování místa a hodnocení rétoriky v systémech různých filozofií i členění žánrů rétoriky. Záslouhou Krausovy knihy je kromě jiného i důkladné seznámení s mnoha osobnostmi, jejichž názory bychom bez této interpretace mnohdy nepovažovali za tak živé a aktuální.

Podrobněji se zastavíme u poslední významné publikace autorky, která se již mnoho let věnuje neologizmům v češtině (Zborník za slavistiku informoval o její knize *Problematika neologismů v současné spisovné češtině* v čísle 31 z r. 1986), *Olgy Martinové*. Nyní jako vedoucí autorského kolektivu připravila dílo *Nová slova v češtině* s podtitulem *Slovník neologismů* (Praha 1998, 356 s.). Tento slovník přináší informace o tom, co se dnes děje v českém jazyce. Není to však slovník v duchu hesla „co je psáno, to je dáno“, neboť nestanoví, co je správné, kultivované, nebo co je a co není pro jazykové chování vhodné. Tento slovník říká, co se v posledních deseti letech (1985—1995) v jazyce objevilo, zaznamenává, co se v české slovní zásobě bezprostředně děje, co ještě není vykrystalizované, co prověřuje (a prověří) čas — tedy dynamickou vrstvu slovní zásoby. Autoři vybrali asi ze 70 tisíc záznamů z 35 oborů zhruba pět tisíc (4591) hesel, jimiž je v současné době obohacen český jazyk proti slovní zásobě zachycené naposledy v *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2. vyd. Praha 1994). Slovník neuzivá metody hnízdování (jako např. předchůdce tohoto slovníku *Co v slovnících nenajdete* autorek *B. Poštolkové* a *A. Sochové*, Praha 1994), každé slovo je současně samostatným heslem, což značně usnadňuje orientaci a umožňuje jemněji ukázat významové souvislosti mezi slovem základovým a odvozeným, při shodném znění homonym je užíváno římských číslic. Jimi jsou rozlišeny i totožné podoby částí složených slov s různým významem, např. *eko-* I „první část složených slov mající význam *ekologický* v nových výrazech“, např. *ekoaktivista*, ... *eko-* II „první část složených slov mající význam *ekonomický* v nových výrazech“, např. *ekoministr*, *ekovůz*. Materiál autoři čerpali z novin a časopisů let 1991—96 (a to nejen ústředních, ale i oblastních), z letáků, prospektů, inzertních novin, ale i vybraných titulů beletrie, výpočetní techniky, ekologie, populárně odborné literatury i učebních textů. Navíc slov-

ník obsahuje i slova příležitostně utvořená a užitá, s kterými se už možná víckrát nesetkáme. Mnohá slova se zaznamenávají ve dvou podobách, z nichž jedna asi ustoupí. Současné místo slov v jazyce (stylistická charakteristika, tj. útvarová, vrstevní, stylová příslušnost a funkčně komunikativní platnost) je vyjádřeno komentovaným popisem. Předpokládá se obecně, že z takovýchto slovníků se do „klasických“ dostává asi 60% slov. I to by bylo značné obohacení podle jednoho kritéria (že jazyk potřebuje nová slova) nebo značný úpadek podle názoru jiných (protože proti mnohým slovům zde uveřejněným lze vznášet různé námitky). V úvodním slovu ke čtenáři autoři upozorňují na to, že nová slova mohou vznikat nejen „v důsledku změn v politickém a hospodářském životě, v životním stylu, ve způsobech veřejné komunikace, ve využití nové techniky v komunikaci, zejména počítačů atd.“, ale i „jako výsledek záměrného hledání (citově, intelektuálně) působivého vyjádření, zejména tehdy, kdy dosavadní slovní zásoba nepostačuje. Nová slova bývají ovšem i výsledkem spontánního tvoření.“ (s. 11) Je-li u každého slovníku důležité si přečíst úvodní slovo autorů, je to u tohoto slovníku ještě důležitější. Čtenář se tak vyhne mnohemu rozčarování a nepochopení specifiky slovníku.

Slovník se soustřeďuje na neologizmy především v současné spisovné komunikaci, tedy na takové prostředky, které se užívají v komunikačních sférách současné spisovné češtiny — v celospolečenské komunikaci, a to veřejné, oficiální, polooficiální i neformální, dále v běžné komunikaci (neveřejné, neoficiální, polooficiální) a profesní. Slovník zahrnuje nová pojmenování, která vznikají přejímáním (*leasing, snowboard*), kalkováním (*mys*), tvořením víceslovných (*sdružených*) pojmenování (*sametová revoluce*), tvořením slov odvozováním (*daňář*), skládáním (*ekonafta*), tvořením slov zkratkových (*dik*). Může se přenášet pojmenování jednoho pojmu na druhý na základě vnější podobnosti (metafory), na základě vnitřní, funkční aj. souvislosti (metonymie), může se rozšiřovat nebo zužovat význam (*běžko — 'outsider'*). Toto „tvoření“ se obvykle označuje jako sémantické. Vedle slovních poznámek o oblasti užití slov ap. a některých grafických značek se užívají ustálené zkratky známé ze slovníků (*expr., hanl.*).

Nejjednodušším způsobem rozšiřování slovní zásoby je vznik nového významu slova již existujícího, např. adj. *akreditovaný* dříve užívané jen o osobách, se dnes užívá i 'o instituci, organizaci mající (státní) pověření vykonávat určitou činnost'. Sloveso *lámat* vedle pův. významu 'ohýbáním, tlakem ap. dělit, porušovat, ničit, rozbíjet, odchylovat se od přímého směru, hovor. překonávat, zdolávat' přibírá 1. expr. význam '(co z koho) vymáhat, vynucovat, páčit', 2. expr. (co) 'zvýšeným úsilím přemáhat'. Často jde o štěpení významu: jména, která užíváme pro označení živých bytostí, se nyní objevují i jako označení věcí ap.: *asistent, -a* 'úřední osoba někoho zastupující', *-u* 'pomůcka k organizování času jednotlivce', *editor, -a* 1. 'kdo vede, řídí vydávání novin, 2. odpovědný redaktor', *-u* (v počítačové terminologii) 'program umožňující editaci textů...', *finančák, -a* 'úředník finanční správy', *-u* 'finanční úřad'. U slova *diskman, discman -u,*

-a však jde v obou podobách o označení věci — 'malý přenosný přehravač kompaktních disků' — životná podoba by zde mohla být ovlivněna iménem diskžokej. Ukazuje se, že opustí-li slovo uzavřené prostředí a dostane se mu širší publicity, dochází k přehodnocení příznakovosti slova; významnou roli hraje návrat slov do oficiální komunikace po r. 1989 (*hasič, radni, starosta*).

Tento typ slovníku je potřebný i proto, že ukazuje, jak se vývojové tendence v jazyce prosazují, například tendence k neflektivnosti. Ačkoli je čeština výrazně flektivním jazykem, mnoho nových slov se zatím do systému nezačlenilo a zůstává nesklonných. Ať už jde o adjektiva typu *afro, au pair, demo, cache* [keš], *safari* nebo o substantiva *aeroshow* ž., s., *all stars* ž. mn., *au pair* [opér] ž. řidč. m., *cornflakes* [kornflejks, kornfleks] m. mn., *gender studies* [džendr stadys] s. pomn., *graffiti* s. aj. Je ovšem pravda, že tlak systému českého jazyka postupně působí i na tato slova, takže vedle nesklonného *aids* [ejc, ajc] se objevuje i skloňovaná podoba muž. rodu 2. p. *aidsu*, vedle *au pair* se objevuje i počestěná podoba *au-pairka*, -y ž., vedle *guru* i 2. p. *guraa*, m. Jinou obvykle uváděnou skutečností o českém jazyce je, že čeština dává přednost slovům odvozeným před slovy složenými. Slovník naopak dokazuje, že mezi další výrazné tendence současného jazyka patří zvýšená produktivnost skládání: *ledořezbářství, lidojem, lůžkoden, sakosvetr, samohrajka, státostrana, stranovláda, svaložena*, z adjektiv se rozšířila rada s první částí *velko-* o *velkochorvatský a velkosrbský*. V jejich charakteristice se většinou uvádí buď význam hanlivý, nebo že jde o výraz z profesní mluvy. Můžeme předpokládat, že slova z profesní mluvy se mohou stát termíny (viz např. *sakosvetr*). A pokračujme dál: složenin s první částí *bio-* najdeme 49, *euro-* 21, *eko-* (v obou významech) 47, *soft-* 18, *super-* 54, u některých je druhá část tvořena slovem domácím (*biopředpověď, biopřípravek, ekopomoc, ekopříspěvek*), což dříve český jazyk odmítal (mezi složeninami s *euro-* není ani jedna hybridní — pravděpodobně všechny fungují jen v odborné rovině). Bohatá je škála složenin, která se klene od odborných výrazů typu *laktovegetarián, laptop, liposukce, mountainbiker, salesman, samplefirma, selfmonitoring, setup, signmaking*, až k slovům jako *lovestorka* [lavstorka] 'knížka pro nenáročné čtení'. Dodejme, že se jeví jako aktivní i tvoření sloves s první částí *spolu-*: *spolufinancovat, spolukomentovat...*

Samozřejmě, že odvozování je také hojně využíváno uživateli českého jazyka, a to jak při tvoření okazionalizmů: *domácenka* — 'domácí pani', *časenka* — 'listek s uvedením času nebo pořadí'; tak u slov, která mají odborný ráz: *dobírkovné, -ého, s., složenkovné, -ého, s.*, (poštovní poplatky). Velmi produktivní je stále přípona *-ova-* u sloves. Tvoří se jí téměř všechna nová slovesa z cizích základů většinou s významem 'vykonávat to, co je vyjádřeno základovým substantivem': *laborovat, licencovat, lízovat, lobbovat, lunchovat*, ale i *logovat se* (opět z počítačové terminologie) 'připojovat se, přihlašovat se do počítačového systému' i opačně: *odlogovat se, sejšnovat, servisovat, skejtovat, skenovat/scanovat, spíkovat, sprejovat, sur-*

fovat (v novém významu 'užívat Internetu'). Poznamenejme, že velkou pomocí uživateli je uvádění vidu a vazeb všech sloves, speciální značkou se uvádějí bezpředmětová slovesa, polysémie se naznačuje arabskými číslicemi, jako např.: *spíkovat* ned. 1. 'působit jako spíkr'; 2. (co) 'uvádět, slovem doprovázet něco'.

Ve slovníku najdeme i mnoho frazeologizmů, o jejichž budoucnosti také rozhodnou uživatelé. Mohli bychom uvést i mnohá slova, která slovník nezaznamenává, ale musíme mít na paměti, že i po r. 1995 nová slova přibývají.